

Ապագա Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

MASSACRES OF ARMENIANS. This is a sketch by an eye-witness of the terrible massacre of Armenians by Softas (fanatical Moslem Students) near St. Sofia

ISSN 1682-5438

Համար 68, Մարտ , 2017 թ.

No. 68, March 2017

ԱՊԱԳԱ No. Համար 68 (83) 2017 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Քովանդակություն

Հայերեն	Ռաշտի և Էնզելիի հայկական թատրոնը
Անգլերեն	Ան ու սարսափի իշխանություն- Խարվիտթի ջարդերը
Պարսկերեն	Իրանահայ համայնքի տեղաբախշումը Իրանում

CONTENTS

Armenian	Armenian theater in Rasht and Anzali
English	A REIGN OF TERROR- Armenian Massacres in Khahrput
Persian	Armenian population distribution in Iran

-
- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
 - Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
 - Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

Հայ թատրոնը Ռաշտ եւ Էնգելի քաղաքներում

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Իրանի Գիլան եւ Ատրպատական նահանգները անմիջական հարաբերություններ են ունեցել Կովկասի հեղափոխական, հասարակական, եւ մշակութային կենտրոնների հետ: Գիլանի կենտրոնական քաղաք Ռաշտը եւ գլխավոր նավահանգիստներից՝ Էնգելին վաղ շրջաններից Շահաբադյան բռնադատության նույնիսկ ավելի վաղ շրջանում այցելել են հայերը եւ այնտեղ բնակություն հաստատել: Թատերական հիմքը Կովկասում դրվել է 1859 թ. մի արեւմտահայ պատանու ձեռքով, որ այդ ժամանակ սովորում էր Ներսիսյան դպրոցում¹: Թատերական զարգացումով Կովկասում, այդ ասպարեզում գործող արվեստագետները այցելում էին հարեւան շրջաններ, որոնց թվում նաեւ Ռաշտ եւ Էնգելի:

Ըստ եղած աղբյուրների Ռաշտում առաջին անգամ 1885թ. բեմադրվում է «Ռալայ խեչո» (պարսկերենով), ապա «Խեչոյի թուզը» կատակերգությունները: Ներկայացումը կատարվում էր ղոկտոր Ստեփան Հարությունյանի ծխախոտի շտեմարանում, քանի որ քաղաքում բացակայում էին թատերասրահները²:

Ռաշտի Հայոց եկեղեցու եւ ապա դպրոցի հիմնադրումից (1871 թ.) հետո, մի շարք ազգայիններ, առաջադիմական մղումներով՝ բուռն պայքարից հետո հաջողեցին Թիֆլիսից հրավիրել նորագույն մտքերով տոգորված նշանավոր ուսուցիչ Կոնստանդին Միրմանյանին, որի ջանքերի շնորհիվ հիմք է դրվում առաջին հասարակական կազմակերպությունը՝ «Ընթերցասիրաց միությունը», իսկ դրանից հետո կազմվում է «Թատերական Միությունը»³: Այսպիսով Ռաշտի առաջին թատերական խումբը կազմվում է 1887թ.⁴:

Հասարակությունը գոհ է մնաում այդ երեւույթից, ուստի Միրմանյանը Թեւեանից հրավիրում է Բագրատ Սողոմոնյանին, որի ջանքերով հիմնվում է օրիորդաց դպրոց: Այդ ժամանակներում Ռաշտ

¹ - Ե. Ֆրանգյան, Ատրպատական, Թիֆլիս 1905թ. էջ 159:

² - علی فروحی، فرامرز طالبی، ارمینیان گیلان، رشت ۱۳۷۷ ص ۱۵۰.

³ Հ. Մինասյան, «Ռաշտի եւ Անգալիի հայ թատերական կյանքը», «Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները», Թեհրան 1984, էջ 65:

⁴ - علی فروحی، فرامرز طالبی، ارمینیان گیلان، رشت ۱۳۷۷ ص ۱۵۱.

է գալիս Թիֆլիսում կրթություն ստացած Գեորգ Սարգսյանը, որը լավածանոթ էր բեմադրութեան եւ դիմահարդարման գործին: Նրա շնորհիվ կանայք մուտք են գործում թատերական ներկայացումներին, սակայն այդ երեւոյթը հանդիպում է բուռն ընդդիմութեան, ուստի հրաժարվում են Սոցոմոնյանն ու Սարգսյանը: Ուստի ռաշտեցիները նրանց փոխարինում են հրավիրյալ Հակոբ եւ Օլինգա Ղազարյան ամուսիններով, որոնց օրոք Աղավել Հովսեփյանը (Թումանյան առեւտրական ընկերութեան ներկայացուցիչը, Ռաշտում) Ղազարյանի օգնութեամբ Սր. Մեսրոպ եկեղեցուն կից կառուցում է երկհարկանի մի դպրոց եւ սրահ (1889 թ. մարտի 15) իր կնոջ հիշատակին անվանելով «Մարիամյան դպրոց»:

Օգտվելով այդ հանգամանքից, «Թատերասիրաց միութեանը» գործի է անցնում երբեմնի հալածված Գեորգ Սարգսյանի ղեկավարութեամբ եւ եւ հաջողվում է բեմ հանել կանացի ուժեր: Այսպիսով Օլինգայի եւ Արմենակ Հովհաննիսյանի մասնակցութեամբ, որը նոր էր եկել Թիֆլիսից, ներկայացվում է Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպո»-ն, մյուս դերասաններն էին՝ Շուկալեցի, Հակոբ Ղազարյան. Օլինգա, օր. Մարո (կարի ուսուցիչ, որ եկել էր Թիֆլիսից), Վարդան Հովհաննիսյան, Գեորգ Արզարյան եւ Խաչատուր Մինասյան⁵:

1908 թ. մեծահարուստ ջուղայեցի Ավետիս Հորդանանյանը իր վաղամեռիկ որդու՝ Մկրտիչի անվամբ կառուցում է «Մ. Հորդանանյան» դպրոցը, որը օժտված էր փառավոր թատերասրահով եւ բեմով: Կովկասից դերասաններ են գալիս Ռաշտ եւ ներկայացումներ ունենում, նրանցից կարելի է հիշատակել Հ. Արեյանին (էնգելի, Ռաշտ եւ Թեհրան), Արմենյան ամուսինները, Բերոյանը, Չափրաստ եւ Կայլուկյան, ապա Կոստանյան ամուսիններ եւ ուրիշներ: Ահապապիսով կազմակերպվում է Ռաշտի եւ Անգալի (էնգելի) քաղաքների թատերական կյանքն ու գործունեությունը:

Երկու քաղաքներում էլ հիմնադրվում են «Թատերասիրաց միութեաններ», գրադարաններ ու ընթերցարաններ: Թատերախմբերը հաճախ հյուրախաղերի են գնում, ջերմ հարաբերություններ ստեղծելով երկու քաղաքների հայ համայնքների միջեւ: Այս քաղաքների բեմական նշանավոր ուժերն էին տիկին Շուշանիկ Արրահամյանը, տիկ. Արուսյան Հարությունյանը, տիկ. Հայկանուշ Եղիազարյանը, տիկ Շուշանիկ Սանասարյանը, տիկ. Հեղինե Նազարբեկյանը, օր. Արուս Տեր Օհանյանը, օր. Շուշիկ Մեսրոպյանը եւ նրա եղբայր՝ Հայկ Մեսրոպյանը, հայ բեմի մեծ երգիծաբան-դերասան Չափրասյանը եւ ուրիշներ⁶:

⁵ - Հ. Մինասյան էջ 66, եւ Դոկտ. Ֆորուհի, նշվ. աշխ. էջ 97 եւ 151:

⁶ - Նույն տեղում, էջ 68:

Ռաշտի պարսկական թատրոնը հիմնադրվեց նաեւ հայերի օգնությամբ, նախ հայ դերակատարներով, ապա պարսիկ դերակատարների ուսուցմամբ: Այս գործում մեծ ավանդ ունի 1902 թ. Ռաշտ ապաստանած հասարակական-քաղաքական եւ մշակութային գործիչ-մտավորական եւ Հնչակյան կուսակցության ղեկավարներից՝ Գրիգոր Եղիկյանը (ծնվ. 1880 թ. Արեմտյան Հայաստանում), որը զիտեր մի քանի օտար լեզուներ, կարճ ժամանակամիջոցում սովորում պարսկերեն եւ հրատարակում պարսկերեն լեզվով թերթեր: Նա գրել եւ հրատարակել է հայերեն հինգ թատերգություն, եւ մի քանի պարսկերեն պատմական թատերկներ, որոնք բեմադրել է ինքը: Իր կազմակերպած առաջին խմբերին մասնակցել են իր կինը, կնոջ քույրը եւ կնոջ եղբայրը՝ Գարեգին Սարգսյանը եւ տիկ. Արուսյակ Հարությունյանը: Նրա գրած թատերգություններից կարելի է հիշատակել մի քանիսը. «Արեւելք-Առեւմուտք պատերազմը կամ Դարեհ Գ», «Մեծն Անուշիրվան», «Ով է իրավացի», «Ահավոր հրապարակ», որոնց բեմադրել է ինքը, նա բեմադրել է նաեւ այլ ներկայացումներ օրինակ «Ուշ լինի, նուշ լինի», «Պեպո», եւ այլն:

Գիլանի հայ թատրոնի մյուս նշանավոր դեմքերից էր Ստեփան Սիմոնյանը: Նա բացի թատերական դերակատարումներից, գրադվել է նաեւ թատերական թարգմանություններով: Նա պարսկերենի է թարգմանել Այ. Շիրվանզադեի «Պատվի համար»-ը, որը բեմադրել է Գրիգոր Եղիկյանը Ռաշտի Ավետիս դահլիճում (դերասաններ Արուսյակ Հարությունյան, Մանուշակ Սանասարյան, Մելանիա Սիմոնյան եւ այլն) եւ «Ուշ լինի, նուշ լինի» որը եւս բեմադրվեց Գ. Եղիկյանի միջոցով: Նա 1937 թ. պարսկերենի թարգմանեց նաեւ Շեքսպիրի «Օթելլոն», որը մեծ ցենզուրայի ենթարկվելուց հետո բեմադրվեց Կոստանյանների միջոցով: 1909 թ. նոյեմբերի 8-ին, տեղի թատերասերները խաղացին Լ. Մանուելյանի «Վերածնված» դրաման եւ «Սյուրպրիզ» փողեկը:

1910թ. փետրվարի 14-ին մի խումբ սիրողներ ներկայացրին «Ոճրագործի ընտանիք»: Նույն թվականի մարտի կեսերին Բաքվից Ռաշտ անցած մի խումբ թուրք թատերասերներ շաբաթը մեկ ներկայացում էին տալիս հայոց թատերասրահում: Այդ տարվա հունիսի 4-ին Մ. Հորդանանյան թատերասրահում, ի պատիվ Եփրեմի եւ Սարգար Բահադորի, խաղացվեց «Պատվի համար»:

1911 թ. Հորդանանյան զպրոցի սրահում ներկայացվել են բազմաթիվ թատերախաղեր հայ եւ պարսիկ թատերասերների միջոցով. «Ակամա բժիշկ», «Հաջի Մուղաղաս», «Նեչոյի թուզը», «Արցունքի հովիտը», «Ապահարգան» եւ այլն:

1911 թ. ապրիլի 14-ին Էնգելիի հայ, պարսիկ եւ ռուս բեմական սիրողները «Մ. Վարդանյան» զպրոցի սրահում բերկայացրին փողեկիներ՝ հայերեն, պարսկերեն եւ ռուսերեն լեզուներով, ի նպաստ կովկասահայ բանդարկյալների: Նույն վայրում 1911 թ. ապրիլի 28-29

Կովկասից եկած Հայ դրամատիկական ընկերութեան դերասանների խմբից՝ տիկիններ՝ Արուսյակ, Արշալույս եւ Փառանձեմ եւ պարուներ՝ Մանուելյան, Թառնյան ու Գերաջյան, որոնց նպատակն էր ներկայացումներ տալ Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում, առաջին անգամ ներկայացրին «Պատվի համար», «Դիակը եւ ազնավները», «Տիկինը ննջում է» եւ «Թանկագին համբույր» փողեվիլները, դպրոցի օգտին։ Ներկա էին քաղաքապետը, քարգոգարը եւ պաշտոնական անձինք։

Ռաչտի «Թատերական միությունը» հիմնվել է 1910 թ. եւ եռանդուն գործունեություն է ունեցել մինչեւ 1913թ.։ 1913-16 թթ. ոչ մի գործունեություն չի ունենում։ 1916-ին վերականգնվում է եւ կազմակերպում երեք ներկայացում՝ «Հյի մեկ գոհ», «Վերածնունդ» եւ «Թագի համար»⁷։

1928 թ. Ռաչտ է այցելում Արտո Տերյանը եւ ներկայացումներ ունենում։ Իսկ 1930 թ. Ռաչտ եւ Էնգելի են այցելում Առուստամյան գերդաստանը եւ տալիս մի քանի ներկայացումներ։ Նույն թվականին Գ. Եղիկյանը բեմադրում է իր թատերգություններից «Հարազատներ» եւ «Արդարադատ Անուշիրվանը»։ 1932 թ. մայիսի 4-ին ազգային դպրոցի սրահում ներկայացվում է «Դղու մի վաճառականը», հայերեն իսկ «Շփոթված ծառան» պարսկերեն լեզվով։ 1933 թ. պատանեկան միութեան նախաձեռնությամբ «Հորդանանյան», դպրոցի սրահում ներկայացվում են «Բանաստեղծը» եւ «Խեչոյի թուղը»։

Մինչեւ 1955 թ. չուրջ քառորդ դար Ռաչտ էր գտնվում բեմական սիրող Գեղամ Ստեփանյանը։ Վերջինս կազմակերպում է մի շարք ներկայացումներ, օրինակ «Չար ոգի», «Շահ էսմայիլ», եւ «Թանրալ աղջիկ»։ Տեսչական պաշտոնով Ռաչտ եղած Ժամանակ ներկայացումնոր է կազմակերպել նաեւ Դանիել Եղանյանը⁸։

Հարկ է նշել, որ Մանարյան ամուսինները (Երվանդ եւ Լինոռեփսոս Արման Մանարյանների ծնողները) եւս իրենց ներդրումն են ունեցել իրանահայ թատրոնի զարգացման գործում։ Նրանք դեռեւս 1930 թ. Արաք քաղաքում նորաստեղծ «Հայուհայ կրթասիրաց միութեան» նախաձեռնությամբ ազգային դպրոցի սրահում բեմադրեցին «Աշխարհի դատաստանը» պիեսը։ Ներկայացմանը մասնակցում էին տեղի սիրողական խումբը⁹։

⁷ - «Այգ» շաբաթաթերթ, 1917 թ, համար 14, ապրիլի 9:

⁸ - Հ. Մինասյան, նշվ. աշխ. էջ 69-72:

⁹ - Հ. Փահլեւանյան, նշվ. աշխ. էջ 235:

1932 թ. դեկտեմբերին 15-ին Աբաղանի մարզական Հայ ակումբում բեմադրվել է Շիրվանզադեի «Նամուսը», հանձինս դերասան Մանուկյանը¹⁰։ Իսկ 1956 թ. հուլիսի 22-ին Աբաղանի թատերասեր Հայ հասարակությունը առիթ ունեցավ տեսնելու դերասան Մ. Մանուկյանի դեկավարությունը, Սարաճյանի «Աշխարհի դատաստան»-ը հայոց ազգային դպրոցի սրահում, բացօդյա բեմի վրա։ Իսկ 1955 թ. փետրվար եւ մարտ ամիսներին Հ. Խսախանյանի դեկավարությունը խաղացվել էր չորս կատակերգություն։ Դերասաններից էին Մ. Մանուկյանը, օր. Ն. Ղարախանյանը, Լ. Խաչիկյանը, Ա. Գրիգորյանը, Ն. Հովհաննիսյանը, Զ. Աշուղյանը, Ռ. Թորոսյանը, Ս. Տեր Գրիգորյանը։ Դրանք կազմակերպվել էին Մշակութային միության թատերական վարչության կողմից¹¹։

1932 թ. ապրիլի 28-ին Փերիայի Կրթասիրաց միության կողմից Ահվազի «Հայկական» դպրոցի սրահում բեմադրվում է «Աշուղ Ղարիբ» օպերետը¹²։

1968 թ. օգոստոսին Շիրագում տեղի ունեցած իրանական արվեստի փառատոնի ժամանակ Արբի Ավանեսյանի բեմադրած պարսիկ զրամատուրգ Աբաս Նալբանդյանի «Նորին խոր ու լայն ուսումնասիրություն երկրաբանական 25-րդ շրջանի քարաշերտերում» պիեսը արժանացավ մրցանակի¹³։

Դերասան Արմեն Մկրտումյանը, որ մի քանի տասնամյակներից ի վեր գնահատանքի արժանի նվիրումով ծառայել է իրանահայ բեմին, մասնավորապես Խուզեստանի շրջանում եւ Նոր Զուղայում, 1968 թ. հունիսի 27-28-ին Թեհրանի «Նաիրի» ազգային դպրոցի սրահում, բեմադրեց Կ. Լեսենկոյի «Կենդանի Մեռյալներ» կոմիդիան, ապա երեք ներկայացումներ տվեց Նոր Զուղայում, տեղի սիրողների գործակցությամբ¹⁴։ Նույն թվականին ներկայացումներ ունեցավ Թեյրոսի «Գասպար Իփեկյան» թատերախումբը Թեհրանում։

1989 թ. սեպտեմբերի 13-15-ին ՀՄՄ Սանահին միությունը սրահում տեղի ունեցավ գեղարվեստական երեկո (ասմունք եւ բեմադրություն), կատարողներն էին Լեւոն Խանգալյանը, Նորայր Միքայելյանը եւ Սուրեն Խանգալյանը։ 1989 թ. Մարտ-ապրիլ ամիսներին Չարմահայի Հ.Ու. Միության «Գեղարգ» թատերախումբը «Հովհաննես Թումանյան» սրահում բեմադրեց Գ. Դարֆիի «Անքավելին» էդիկ Ասլանյանի բեմադրությամբ։

¹⁰ - Ալիք, 1933 թ. հունվարի 12։

¹¹ - Ալիք, 1956 թ. հուլիսի 26։

¹² - Ալիք, 1932 թ. մայիսի 28։

¹³ - Բաֆֆի տարեգիրք, Ա տարի, 1969, էջ 507։

¹⁴ - Նույն տեղում։

1989 թ. ապրիլին Թեհրանի «Սիս» Մ. Մ. Միուլթյան «Արմեն» թատերախումբը Միշա Հայրապետյանի ղեկավարությամբ «Արամ Մանուկյան» սրահում բեմադրեց «Ուրվականը» եւ «Թյուրիմացութուն» վոդեվիլները¹⁵:

1997 թ. նոյեմբերին Հայ Մ. Մ. Արարատ կազմակերպության «Կոմիտաս» սրահում ներկայացվեց «Շանթ» եւ «Շուշանիկ» թատերախմբի բեմադրության՝ «Կորած գերոն» Ռուբիկ Մ. Պետրոսյանի ղեկավարությամբ:

1997 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Հայ Մ. Մ. Նաիրի միուլթյան «Նարեկ» մանկապատանեկան թատերախումբը Լորիկ Մինասյանի բեմադրությամբ ներկայացրեց «Նոր վարժուհին», «Ես իշխան եմ», «Դերձակի աշակերտը» թատերգութունները, Զեյթուն թաղամասի «Սուքերյան» սրահում:

1998 թ. հունվարին Հայ Ո. Չարմահայ միուլթյան «Գեղարդ» թատերախումբը բեմադրեց Թաֆֆիի «Ոսկի Աքաղաղ»-ը, Սուրեն Մնացականի բեմադրությամբ: 1998 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, Արարատ կազմակերպության «Կոմիտաս» սրահում «Ա. Աղամալյան» թատերախումբը բեմադրեց Արտաշես Բաբայանի «Սեր եւ պատերազմ» դրաման, Արմինե Սուքիասյանի բեմադրությամբ¹⁶:

1998 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Չարմահայի միուլթյան «Գեղարդ» թատերախումբը բեմադրեց «Պահանջվում է ստախոս» կատակերգութունը Սուրեն Մնացականյանի ղեկավարությամբ:

1998 թ. հոկտեմբերին Արարատ միուլթյան «Շանթ» եւ «Շանթիկ» թատերախմբերը բեմադրեցին «Ազա՜ առեւտրականը», «Պաշտոնս խումփա է», «Ես ո՞վ եմ», «Անհույս կույսը» եւ «Ասա պապ» թատերգութունները Ռուբիկ Մ. Պետրոսյանի ղեկավարությամբ: Իսկ 1999 թ. մայիսին «Արամալիս Աղամալյան» թատերախումբը ներկայացրեց Ռոբերտ Թոմայի «Թակարդ»-ը Գաբրիել Թիֆերջյանի բեմադրությամբ:

1998 թ. նոյեմբերին Նաիրի միուլթյան թատերախումբը «Սուքերյան» սրահում բեմադրեց Ժ. Հարությունյանի «Հարնացուն հյուսիսից» կատակերգութունը, Քարլո Իսկանդարյանի բեմադրությամբ:

1999 թ. ապրիլին Սիփան միուլթյան «Մկրտիչ Թաշճյան» թատերախումբը բեմադրեց «Ոչինչ իր տեղը չէ» կատակերգութունը Միշա Հայրապետյանի բեմադրությամբ¹⁷:

¹⁵ - Նաիրի օրացույց, Թեհրան, 1990թ.:

¹⁶ - Նաիրի օրացույց, Թեհրան, 1999թ.:

¹⁷ - Նաիրի օրացույց, Թեհրան, 2000թ.:

1989 թ. հուլիսի 23-29-ին Թեհրանում տեղի ունեցավ տիկնիկային թատրոնի առաջին փառատոնը, որին մասնակցում էին Հայաստանի եւ Հնդկաստանի, նաեւ տեղական տիկնիկային թատրոնի խմբեր, որոնց շարքին էր պատկանում Արարատ կազմակերպությունը: Նա հանդես եկավ «Երեք խոզուկներ» տիկնիկախաղով: Հայաստանի խումբը Անդրանիկ Գամջյանի ղեկավարությամբ ներկայացրեց Վարդան Այգեկցու՝ «Ամենախեղացի մարդը» (120 րոպե) եւ Հ. Թումանյանի «Ոսկու Կարասը» (40 րոպե), որոնք մեծ ընդունելություն գտան: Հիշված բոլոր բեմադրությունները կատարվեցին հայերեն լեզվով¹⁸:

Մերթ-ընդ-մերթ Րաֆֆի միութունում տիկնիկախաղեր է բեմադրել նաեւ արվեստաբան Սուսաննա Համբարչյանը:

¹⁸ - Ալիք, 1989 թ. դեկտեմբերի 31:

TURKEY AND THE ARMENIAN ATROCITIES A REIGN OF TERROR.

FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.

CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN —
SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED
BY MASSACRE AND OUTRAGE.

THE RED CROSS TO THE RESCUE.

BY THE

REV. EDWIN MUNSELL BLISS,

Late of Constantinople,

Editor of *ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS*; Assistant Editor
of *THE INDEPENDENT*,

ASSISTED BY

The REV. CYRUS HAMLIN, D. D., Founder of Robert
College; PROF. E. A. GROSVENOR, of Amherst College;
REV. BENJAMIN LABAREH, D. D., late of Persia, and Other
Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-Witnesses of
the Massacres.

CHAPTER XXIII.

MASSACRES IN HARPUT DISTRICT.

**American Residences — First Indications — Specious Promises —
Riot, Murder and Pillage — A Dangerous Journey — Attempts at
Defense — List of Villages and Details of Massacres—Statement of a
Turkish Official — Armenians not Responsible — Turkish Dread of
Reform — Tabular Statement.**

The city of Harput stands on a hill in a plain to the east of the Euphrates. It is a city of 30,000 inhabitants, of whom less than one-half are Armenians, the others being Turks. The plain stretches out in rolling country, except to the north, where lies a hilly and even mountainous region. The Harput plain has long been noted as one of the most fertile in Asia Minor or Eastern Turkey. The inhabitants are quiet, peaceful folk, both Armenians and Turks. The different villages are prosperous, and there has been a

good degree of intelligence and of self-restraint among this people. The wave of revolutionary feeling that extended over the region of Marsovan and Yuzgat scarcely seemed to touch Harput, and up to the close of 1895 there were no indications of any trouble. The city is the centre of a large mission work and the seat of the Euphrates College, together with a theological seminary and a flourishing girls' school. The students are gathered from the whole of Eastern Turkey, and represent the better element of the Armenian nation throughout that section of the empire. From the very beginning of the Armenian question, strong influence was exerted in favor of entirely peaceful action in the effort to secure reform, and all overt opposition to the government was strongly discountenanced. Turkish officials were always welcomed at the exercises in the college and repeatedly expressed their pleasure at its conduct. The missionaries had always been on excellent terms with the officials, especially with the governors of the province, who were located at the town of Mezereh, about four miles below the city on the plains. So far as was apparent, not a sign of revolutionary influence was manifest anywhere in the region, and friends of the missionaries located there felt that they at least were in no danger from the disturbances. The first indication of danger was the appearance on the plain of bands of Kurds from the regions north and east. Villages were attacked, looted and burned, while the villagers were killed or scattered. For a time the marauders seemed to hold aloof from the city itself, but as they kept on their course of pillage their appetite for plunder was whetted, and they looked with avaricious eyes at the city on the hill. They were joined, too, by the Turkish rabble, both in the city and villages, and it became evident that there was danger, even for the Americans. Dr. H. N. Barnum went to the city officials and was assured that nothing should happen to them; that no Kurds would be allowed to enter the city. What followed is best told in the words of an eye-witness.

"We were surrounded for a week or ten days by a cordon of burning villages on the plain. Gradually the cordon of fire and fiendish savages drew nearer the city. The attack in the city was planned for Sunday, November 10th, and some of the city rabble began to make demonstrations; but the soldiers drove them back. The invading Kurds, Redifs (Turkish soldiers in disguise as Kurds), were not ready for the onset. On Monday, November 11th, the attack began on Husenik (a village of the plains only a short distance from the city), where 200 were killed and as many more wounded, then up the gorge to Sinamood (a rocky hill on which stands the ruins of an old fortress) and the east part of the city. Then a body of men appeared in the Turkish cemetery below the city. They came near a body of soldiers posted on the hill with a cannon. Big Turks came down to them from the city; a conference seemed to be held. Apparently the invaders were forbidden to touch the markets (from which, of course, they knew that both Christians and Turks had removed their

goods to their houses). Then the soldiers withdrew and were posted on the road higher up, apparently to better defend the empty markets. Then the invaders, with a great cry of “*Ash! ash!*” began to fire their guns. The soldiers also began to fire. It was soon apparent that this was only a little sham fight; but it was too thin to cover the nefarious design of the men who planned this thing. Then began the attack on the houses in this quarter. (The American houses are in the western part of the city, quite a distance from the markets.) The soldiers protected the raiders, and not a finger was lifted by the military officers on the ground to protect the people or us from the plundering, murderous mob. There were hundreds of plunderers. Scarcely a house in this quarter escaped, and a large number were set on fire. A crowd of refugees were in our court and house and girls’ school.

“ Soon our outside gate was attacked, and the crowd of fugitives fled for their lives. One company pressing through a narrow passage were fired upon; the bullets fell like hail around them; four were wounded. A cannon-ball went through the same passage-way. This company fled to the hill and were taken into the city (twenty-seven school-girls in the crowd; they suffered untold misery in a khan that night; delivered next day, and brought away under an escort of soldiers). The rest of the refugees took refuge in the yard of the girls’ school, surrounded by a high wall. At the last moment I ran out to see if our heavy front gate was standing. I saw a hole a foot wide made, and instantly the loud report of a rifle warned me to retreat. We had been in the yard but a few moments when the marauders were at the door of the yard inside the school buildings. We made another start and hurried out from the gate, and this time for the College (boys’) building as our last refuge. I was on the outside of the fleeing crowd, our invalids, Mr. W. and Mrs. A., borne in strong arms. Suddenly a savage-looking Turk appeared at the corner of the building outside. I instinctively raised my hand to prevent his coming toward the fleeing crowd. Instantly he drew and flourished a revolver and deliberately pointed at me. I thought for an instant it was only to frighten us and make us hasten our flight, but two shots from his pistol convinced me that his purpose was to murder. Some thirty or more had been shot down in the houses just below us. Again, before we were all through the gate, he aimed at Mr. Gates and Miss Wheeler and fired a third time; but no one was hit. We breathed more freely as we pressed into the three-story stone building with the more than four hundred fugitives. Soon the smoke began to rise from the front of my house and Mr. Brown’s; some say the house was set on fire by bombshells. Soon the whole of the houses

Image © ArmenianHouse.org

[caption] BRITISH FLOTILLA. The gigantic gunboats of the British Mediterranean fleet nearing Constantinople after the most terrible massacres

Image © ArmenianHouse.org

[caption] MASSACRES OF ARMENIANS. This is a sketch by an eye-witness of the terrible massacre of Armenians by Softas (fanatical Moslem Students) near St. Sofia.

connected with the Girls' College were on fire, and the large college building was no doubt set on fire; also fifty to seventy houses were burning below ours. Then the chapel close to us was set on fire, and the intense heat would have set fire to the large high-school building between the college and chapel; but with our new fire engine and a plentiful supply of water, Mr. Gates was able to save it from taking fire. Here in the college building, with 450 persons, we spent the night, with little bedding and only dry crusts of bread to eat.

"The plan was evidently to destroy all the buildings, and thus render our stay here impossible. One of the houses was fired in three places, but the fire went out. A bombshell was fired into Mr. Barnum's study, and burst in the room from which they had fled only a little before. Mr. Gates' house would have been burned — oil was poured in two places — but happily was left unburned. Three nights we remained in the college building, then went into a room in the Gates' house; the Barnums also went to theirs.

"The next morning after the attack, the Turkish military commander advised and urged leaving the college building, saying: 'I can't protect you here.' Mr. Barnum replied: 'The time has come for plain talk. I saw you standing on the hill there yesterday when our houses were plundered and burned, and you did nothing to prevent it. If you wish to protect us, you can do it better here than anywhere else.' The same officer had said two days before that he would be cut in pieces before he would allow a Kurd to enter the city. He now brazenly replied: 'What could I do against 15,000 Kurds?' They wanted to get the people scattered in the city, and us out of the buildings, and then they would have been burned. But I must not write more, although there is much to tell. We write to Constantinople, but can't be sure of our letters getting through. We have telegraphed a good many times, but telegrams can't tell all. The pressure on the villages to become Moslem is terrible; large numbers have been instantly shot down or butchered who would not instantly abjure their Christian faith. We have already heard of the murder of seven of our pastors and six preachers. But I have not time to enter on these horrible details. If I can get letters sent on, perhaps I will send again; 45 killed in the west quarter, 100 in the whole city. Husenik, 200 killed, 200 wounded. Official reports will represent Turks killed. There has not been a single one killed or wounded."

Northwest of Harput is the city of Arabkir, one of the most prosperous in the whole region. The Armenians are enterprising and thrifty, and for the most part have been on good terms with the Mohammedans. The American Missionaries have had considerable influence there and at the time of the massacres two of the ladies were in the city. The time had come for them to return to Harput, but every possible difficulty was put in their way. There was intense excitement on every side and the Armenians were in terror. At last, by giving a heavy present the ladies secured a

muleteer and a guard and started on their journey home. One of them has written of the journey as follows:

“Our journey was through a country infested with robber bands. Twice they stopped our zaptieh and demanded permission to rob us. We had the hardest time to get away from Arabkir, for the governor declared that he had no zaptieh, and we finally had to go to him in person to insist upon his furnishing one. Then we did not find a muleteer for nearly a week; he was a Kurd, and his animals were so lazy and slow! We traveled as if all was as safe and pleasant as possible. The first band of robbers who insisted upon the satisfaction of ‘cutting us to pieces’ numbered seven fierce Kurds. I sat up straight on my horse and passed them quickly without looking, as if nothing was going on at all, and after me came the rest of our caravan, in the same spirit. The second band numbered 20, all fully armed. Again we pushed past and left our zeptieh to parley. The latter band had one man who took a fancy to my horse, and he proposed to shoot me and take Nejib for himself! There were many other robbers to be seen. We stayed the following night in a lonely khan, where we were in great danger.

“This khan was on the other bank of the Euphrates, which was crossed early the next morning. Our zaptieh was to be changed at the town of Maden, just there. Again the governor would give us none. I was obliged to go to him myself, whereupon he gave orders that the one who brought us to Maden should take us on. What a fierce and cruel-looking man that governor was! But he had a little pity in his heart, for, when he saw our servant loading up in the market, he said: ‘Make haste, Yavroom (a term of endearment used for animals), go quickly.’ He must have known what was coming. Our zaptieh took us on for a big price. I would have given him anything that he had asked. He was, to us, kind and good. How more than glad we were to get out of Maden. All were in fear, and the very next day the blow fell. It was a very worldly place, and all were busy, trying alone to hide their worldly goods. Oh, the pale faces and long-drawn sighs!”

At Arabkir and at Malatia, another large and prosperous city farther south, the Armenians undertook to defend themselves. They, however, succeeded merely in stirring the greater anger of the Turks, with the result that they suffered terribly, while comparatively few Turks were killed. Estimates made soon after the massacre put the number of Armenians killed in Malatia at 5,000 and at Arabkir at 2,000, while in all probably not over 500 Turks suffered. In Malatia, all the Armenians, Gregorians, Roman Catholics and Protestants gathered in two churches and fought for their lives until compelled to surrender. One churchful first gave up their arms on condition of being protected, but after that they were surrounded and many of them were killed. Space does not permit complete statements, but the following table and notes, prepared in regard to the Harput region, will

give an idea of the terrible work. The list embraces only a single month, commencing with the latter part of October, 1895. The items have been gathered with great care, and may be relied upon as within the truth rather than as exaggerated. The number of houses is given rather than the population, because that method is far more reliable. The number of people to a house varies from 5 to 30. Probably 8 to 10 would be a reasonably fair average.

<i>Names</i>	<i>Houses</i>	<i>Burned</i>	<i>Killed</i>	<i>Wounded</i>
1. Adish	310	310	244 men	..
			13 women	
2. Aivose	70	..
3. Aghansi	47	1	12	10
4. Arabkir	3,000 Armenians	2,750	2,000	..
	5,000 Turks			
	350 shops	325		
5. Bizmishen	270	190	23	5
		Partly 40		
6. Chemishgesek
7. Momsa	10	..
8. Kutturbul	100	100
9. Chunkush	1,000 Ar.	103	680	..
	480 T.			
10. Chermuk	400 Ar.	most.
	700 T.			
11. Diarbekir	2,000	..

12. Egin	1,000 Ar.
	1,000 T.			
13. Gamirgab	90	32	7	..
14. Garmuri
15. Hokh	125 Ar.	30	62	10
	150 T.			
16. Huelu	300 Ar.	263	30	..
	15 T.			
17. Habusi	180	90	75	50
18. Hulakegh	150	11	16	..
19. Havah	280	260	110	..
20. Husenik	650 Ar.	9	260	200
	120 T.			
21. Ichmeh	200 Ar.		60	
	60 T.			
22. Konk	300
23. Malatia	1,500 Ar.	..	5,000	..
24. Ozunonah	100 Ar.	..	65	..
25. Peri	400 Ar.	..	8	12
and 63 villages.	90 T.			
89. Palu	400 Ar.	..	1,580	..
90. Kapu Achmaz	90 Ar.	75
91. Khoshmat	160 Ar.	80
92. Nurkhi	100 Ar.	90

93. Shenaz and 40 villages	80 Ar.	45
134. Severeke	350 Ar.	..	750	..
135. Saru Kamish	80 Ar.	..	6	..
136. Sheikhaji
137. Tadem	300 Ar.	250	270	100
	4 T.			
138. Upper Mezreh	20	11
	-----	-----	-----	-----
Total	19,851	5,064	12,708	387

REMARKS.

1. *Adish* is a mountain village, and many had gone away to earn a living. Many females carried off by Turks and Kurds.

2. *Aivose*. — This place “wiped out.” Women and girls carried off. Priest was forced to sound the “call to prayer,” then shot. He blessed the man who shot him and said, “Shoot me again.”

4. *Arabkir*. — Began Tuesday, November 6th, continued till Saturday. After that the Protestant pastor and many leading men were imprisoned. Pastor and others killed in prison. Plunder complete. Even the richest are destitute.

5. *Bizmishen*. — Eight miles from Harput. All who remained in the village were killed by Kurds. Most of them were old or sick and could not flee. The rest fled to Mezreh (the seat of the governor of the province) where they were robbed by soldiers under pretense of search for arms.

6. *Chemishgesek*. — Up to within a few days the city had escaped, but the villages being near the region occupied by the Dersim Kurds had been ravaged and in part burned.

8. *Kutturbul*. — Karabash, Kahe, Cherokeeeya were burned with much loss of life. Only four men escaped from Kutturbul. Two Protestants pastors, men, women and children killed.

9. *Chunkush*. — November 4th, Kurds plundered the market and withdrew, but returned at night and burned 83 houses. Christians taken to mosque and forced to accept Islam. Gave up weapons. November 8th, Kaimakam (local governor) came. November nth, soldiers. November 14th, Kurds returned; soldiers fired on Christians, and Kurds then raided

the town, all armed with Martini rifles. Protestant church, school and parsonage burned.

10. *Chermuk*. — Few males escaped.

11. *Diarbekir*. — November 1st-3d. Began by Moslems issuing from mosque and burning the market. Christians defended themselves. Do not know how many Turks were slain.

12. *Egin*. — Paid £. T. 1,500 (\$6,600) to Mahmud Agha, a Kurdish chief, to secure immunity.

13. *Gamirgab*. — A suburb of Egin.

14. *Garmuri*. — Chiefs took Christians to their houses while Kurds plundered. Then they told them, "Unless you accept Islam we cannot protect you." At the edge of the sword they accepted Islam and were circumcised. Protestant chapel and parsonage burned. Armenian church now a mosque.

15. *Hokh*. — Armenian church, Protestant chapel and parsonage burned. Those killed had kneeled to receive circumcision. Fifty-five women and children taken to harems and Turkish villages. Women and girls outraged.

16. *Huelu*. — All but thirty-seven poor houses burned. Seventy-five Protestant houses and their fine new church burned. Two priests killed. The last houses burned were kindled with kerosene sent by the government. Survivors accepted Islam or are fugitives.

17. *Habusi*. — Dead unburied. Church, chapel and parsonage burned.

18. *Hulakegh*. — Plundered by Turks. Preacher tortured and killed in city. His wife killed.

19. *Havah*. — Being considered a centre of nationalism, Turks said they would make this village "a field." Attacked by Kurds October 29th. Villagers held them off for two days and sent to government for help, which was refused. Then villagers fled, Kurds plundered the village. Killed 10

or 15. Thursday, October 31st, soldiers came. Fugitives heard the bugle and returned, expecting protection. Soldiers killed 50 of them; the rest fled to Ibrahim Bey, at Socrat. After two or three days he sent them to barracks at Palu. There the women were separated, and sent to city; men sent back to Socrat. Ibrahim Bey sent Kurds to meet them, who fired, killing 50 more. Survivors returned to barracks. Since then they have lived here and there as they could, pulling up the sprouting grain to get the seed, eating grass, etc. Government gave a little grain, Kurds took it.

20. *Husenik*. — Many of the dead were shot by soldiers. List of killed still increasing. Priests killed with great indignity.

21. *Ichmeh*. — Survivors are considered Moslems. Males are assembled in church, led out, and made to choose Islam or death. Protestant pastor killed. Church a mosque, chapel a sheepfold.

22. *Konk*. — "Worse than Habusi." No details.

23. *Malatia*. — November 4th-7th. Began by sudden raid of Turks and Kurds upon the market. Kurds armed with Martini rifles. Four hundred killed in the market, 30 or 40 at government headquarters. Armenians defended themselves. Five thousand Armenians, 500 Turks and Kurds killed. Small rations given for a few days and then ceased.

24. *Ozunonah*. — Agha took people to his house for "protection," while Kurds plundered the village; then he sent them back, gathered leading men to take them to Palu for circumcision. Outside the village 10 were shot. Under the lead of a Christian woman, 55 men, women and children threw themselves into the river.

25. *Peri*. — Seventy villages — 20,000 souls in that region (Christians). Seven villages spared, rest plundered. In Peri Kurds attacked November 6th. Soldiers guided them to Christian houses. Plunder largely by Turks of the town. Kurds, dissatisfied with their share of the plunder, returned November 9th to plunder Turks, but two Kurds were shot and they withdrew. Agha had 20 to 30 Kurds in his house and secured much plunder. Four hundred and fifty Christians were made Moslems. A colonel came a few days later with soldiers. He reproached the Turks for the small number slain, and said: "You should have killed at least 100."

89. *Palu*. — November 5th. The market and 50 or 60 houses were plundered by soldiers and Kurds. Afterward a government *telal* (broker) ordered people to open shops on penalty of three *medjidies* (silver dollars) fine. Said everything had passed and no more danger. Kurds came again, but were driven off to the villages, which they plundered. A sheik and his son preached a crusade against Christians. An attempt was made to involve Armenians, but failed. Sheik's son said he thirsted for the blood of Armenians, and they were foolish to wait for them to start a disturbance. He is said to have killed 43 himself. November 11th Kurds suddenly appeared and began to kill. Only two Armenians resisted. The dead are estimated from 1,200 to 2,000. Chapel ruined, parsonage and school turned into barracks. Survivors dying of hunger. No relief allowed. Forty-four villages around Palu all plundered badly; seven more or less burned. From Khoshmat 20 or 30 women came to the barracks stark naked. Many outraged.

134. *Severek*. — Attack began by rush of Turks and Kurds upon the market; lasted three days. Of 80 Chunkush families in city, only seven heads of families remain.

136. *Sheikhaji*. — November 5th and 6th. Saved by Agha on payment of twenty liras. All became Moslems. Two priests killed, one with great indignity. Hadji Beyo and his son, Mustapha, were foremost in destroying the village. Now Agha gives a woman to each soldier and *zaptieh* on guard every night. He has given two married women to his son and two to two renegade Armenians.

138. *Upper Mezreh*. — Much plunder from the city taken to Ahmed Agha's house. His son is a zaptieh and his stepson a collector.

These are only the places in regard to which figures were available at the time. No one counted the wounded in most places. The number of deaths increased daily. From the villages which have been counted around Peri and Palu there were no particulars. The sum total must be dreadful in the extreme. No attempt has been made to keep count of the outrages upon women. They came from every quarter and hardly attracted notice.

If any one is inclined to doubt the reality of these chapters of horrors, they may be convinced by a table of statistics given below and prepared by an intelligent Turkish official, whose heart was greatly moved by the recent outrages in the region of Harput. He devoted much time to it, although secretly, for obvious reasons; and as he had had unusual facilities for securing information, this table is the most complete that has been made. As it is impossible to secure exact information in such cases, and as there is always a tendency to exaggerate, some of the items are probably an overstatement. Along with this was a document of which the following is a translation. Coming as it does from a Mohammedan, who has a title and who is in the public service, it is a document of no small interest and importance, for it is a testimony independent of other testimony that has been given, but which in every essential confirms what has been previously related. This statement is as follows:

"A petition in behalf of the Armenians was given to the Powers in the hope of improving their condition. An Imperial Firman was issued for carrying out the Reforms suggested by the Powers. On this account the Turkish population was much excited by the thought that an Armenian Principality was to be established here; and they began to show great hostility to the poor Armenians, who had been obedient to them and with whom they had lived in peace for more than six hundred years. In addition to their anger was added the permission and help of the government, by which, before the Reforms were undertaken, the whole Turkish population was aroused with the evil intent of obliterating the Armenian name: and behold the Turks of the district, joining with the neighboring Kurdish tribes, by the thousand, armed with weapons which are allowed only to the army, and with the help and guidance of Turkish officials, in an open manner in the daytime attacked the Armenian shops, stores, monasteries, churches and schools, and committed the fearful atrocities which are set forth in the accompanying table. They killed bishops, priests, teachers and common people, with every kind of torture; and they showed special spite toward ecclesiastics by treating their bodies with extra indignity, and in many cases they did not allow their bodies to be buried. Some they burned and some they gave as food to dogs and wild beasts. They plundered churches and monasteries and they took all the property of the common people, their flocks and herds, their ornaments and their money, their

house-furnishings, their food, and even the clothing of the men and women in their flight.

“ Then, after plundering them, they burned many houses, churches, monasteries, schools and markets, with the petroleum they had brought with them, and the large stone churches, which they could not burn, they ruined in other ways. Some churches were converted into mosques and devoted to Moslem worship; other churches suffered all sorts of defilement; and their sacred books were torn in pieces and cast on the dung-hills, and even the priestly garments, used in the celebration of the Mass, were put upon harlots. Besides this, priests, laymen, women and even small children, were made Moslems by force. They put white turbans on the men and circumcised them in a cruel manner. They cut the hair of the women in bangs — like that of Moslem women — and made them go through the Moslem prayers. Married women and girls were defiled against the sacred law, and some were married by force and are still detained in Turkish houses. Especially in Palu, Severeke, Malatia, Arabkir, and Chunkush, many women and girls were taken to the soldiers’ barracks and dishonored there. Many to escape such dishonor, threw themselves into the Euphrates, and some committed suicide in other ways. It is very clear that the majority of those killed in Harput, Kesirik, Malatia and Arabkir were killed by the soldiers; and also that the churches and schools of the missionaries and Gregorians in the upper quarter of Harput city, together with the houses, were set on fire by cannon-balls. Merchants, bankers and others of the principal Armenians are obliged to beg their food. If immediate aid is not sent, multitudes of the sufferers will perish from hunger and cold during the severe winter, (See the table on next page.)

445

STATISTICS OF THE RECENT OUTRAGES IN THE HARPUT VILAYET.

TABLE OF OUTRAGES.

	KILLING.	WOUNDS.	DESTRUCTION AND TORTURE KILLED.	DEATH FROM HUNGER AND QUARANTINE.	LOST IN FIRES AND ON THE ROAD.	LOST FROM FEAR.	TOTAL DEATHS.	WOUNDED.	HAIRES BURNED.	PROPERTY CONTRIBUTED TO ISLAM.	RAPE.	CHURCHES, MONASTERIES AND SCHOOLS DESTROYED.	MARRIED BY FORCE TO TURKS.	NUMBER OF DESTITUTE AND MENDS.
Harput and its 39 Villages	5,523	140	14	993	430	216	7,493	1,987	9,790	6,643	973	108	345	29,864
Araskir and its Villages	7,550	440	6	590	960	130	9,676	1,300	5,060	1,540	913	19	216	17,470
Eğin, Eğin, and Villages	2,670	70	4	130	170	37	3,075	1,196	1,860	2,330	553	38	143	9,511
Kobani, Meden, Koinak, etc.	71	6	...	6	25	7	...	113	...	6	...	260
Malatya and District	6,540	213	7	495	1,560	203	9,418	1,721	5,602	5,450	1,120	13	195	11,690
Deir ez Zor, Malatya, etc.	2,450	75	9	960	200	77	3,185	700	2,350	1,573	130	27	195	13,890
Palu and Villages (bel. to Harput)	4,800	245	11	795	473	112	6,435	990	8,900	1,440	1,760	16	447	11,685
TOTAL	29,514	1,393	51	3,266	4,330	760	39,234	8,000	24,560	15,176	3,630	207	1,538	94,870

The government makes little effort to provide for the security of the people and unless special protection is provided, the survivors will perish also.

“It is impossible to state the amount of the pecuniary loss. The single city of Eğin has given twelve hundred liras (\$5,280) as a ransom. (It is said by others to have been fifteen hundred liras.)

“These events have occurred for the reasons which I have mentioned. I wish to show by this report, which I have written from love to humanity, that the Armenians gave no occasion for these attacks.”

Strong as these statements are, they are not overdrawn. There may be exaggerations in the figures by hundreds and thousands, but the facts it is impossible to exaggerate. Every place has its own tale of horror, and when individual cases are examined the record is too vast for the human imagination. Only God and the angels can take it in.

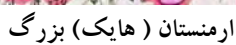
مناطق اسکان ارمنیان در ایران

ادیک باغدا ساریان

بر پایه منابع تاریخی، بویژه اثر «آشخاراتسویتس» (ashkharatsuyts) یا «جهان نما»^۱ مناطقی از هایک بزرگ (یا ارمنستان بزرگ) در همسایگی ایران قدیم قرار داشتند که بعدها به این کشور ضمیمه شدند این مناطق بشرح زیر از زمان های باستان ارمنی نشین بودند:

^۱ - آتانیای شیراکاتسی. ایروان: ۱۹۷۹. ص ۹۹۸-۲۹۱. و سورن یرمیان، «ارمنستان بر اساس جهان نما». ایروان: ۱۹۶۳.

۱- استان پایتاکارن (۱۲ شهرستان)، استان ۱۱ در هایک بزرگ، اسپانداران- پروژ، وارتاناکرد، باغانرود، آروس، آروان، ورمیزد- پروژ (هرمزد- پیروز).

۲- پارسکاهایک *parskahayk* (۹ شهرستان) شامل بخشی از استان هفتم هایک بزرگ، هر (خوی) زارواند، زارهاوان (سلماس)، تامبر، آریس (اُوس *oves*) ترابین، ماری، آیلی، آئوننا.

۳- بخشی از واسپوراکان استان هشتم هایک بزرگ شامل ۳۵ شهرستان بطور کلی یا جزئی: پارسپاتونیک، گاییتیان، بکران یا باگان (مرند، باکوراکرد)، آرتاز (ماکو)^۲، چواشروود، آغاندرود، دره آنزخ.

مهاجرت تدریجی ارمنیان به ایران از طریق نواحی شمالی و شمال غربی کشور روی داد و بعدها به مناطق مرکزی گسترش یافت. با این حال تا پیش از مهاجرت بزرگ در زمان شاه عباس در سده ۱۷ مناطق عمده ارمنی نشین در شمال و شمال غرب ایران واقع بودند.

در اثر مهاجرت اجباری زمان شاه عباس ارمنیان در مناطق طارم، خلخال، اهر، مشکان، آنگاه اصفهان، لنجان، النجان، گندمان، فریدن، تبریز، گیلان، قزوین، کاشان، انزلی، در بند^۳ و سایر نواحی اسکان گزیدند.

از جمله ارمنیانی که در سرزمین جدید جان خود را از دست دادند می توان ارمنیان فرح آباد را (واقع در مازندران) که شاه عباس بنای آن را گذاشته است، نام

^۲ - بر پایه تاریخ موسی خورنی، قریه آرتاز در قدیم شاورشاون (شاورشان) نام داشت و مرکز آن ماکو (شاورشاکان قدیم) بود اما مقبره تادئوس حواری مرکز مذهبی آن بشمار می رفت.

^۳ - ۵. ترهوهانیانتس. منبع یاد شده. ص ۳۸.

آراکل داوریژتسی. ص ۴۱.

برد. در اینجا حدود ۴۰،۰۰۰ ارمنی ۱۲،۰۰۰ گرجی و ۷۰۰۰ یهودی اسکان داده شدند که تنها ۴۰۰ خانوار ارمنی در طول ۱۵-۱۰ سال توانستند حیات خود را حفظ کنند^۴.

ارمنیانی که اهل حرفه و فن و تجارت بودند، در مناطق حومه اصفهان در ساکنان محلی مستحیل شدند. در میان آنها ۱۰،۰۰۰ نفر از پسرها و دخترهای جوان بودند که بعنوان اسیر در خدمت بزرگان و اشرافیان ایرانی قرار گرفتند.

تجار و ثروتمندان ارمنی که از ایروان، آگولیس و بویژه جلفای قدیم به اصفهان رسیدند دارای وضعیت اجتماعی و اقتصادی بهتری از روستائیان و دهقانان بودند. بر پایه آگاهی های سفرنامه ای، جلفای قدیم در آن زمان ۱۲-۱۰ هزار جمعیت داشت در حالیکه جمعیت ارمنیان در جلفای نو به ۳۰ هزار نفر می رسید. ۵۰۰ خانوار نیز در شیراز ساکن شدند^۵.

سیاست شاه عباس برای تقویت اوضاع سیاسی، مبارزه با نیروی مرکز گریز، توسعه راه های تجاری، توسعه پرورش کرم ابریشم و حریر بافی، حرفه و فن، توسعه سرمایه های تجاری و ثروتمند کردن خزانه دولت بود و مهاجرت ارمنیان می توانست این اهداف شاه را کاملاً تحقق بخشد.

شاه عباس دست به تشکیل سواره نظام، هنگ توپخانه، تفنگداران و قولرهای سواره (اسرا) بصورت نیروهای سپاهی دائمی زد. او گروه اخیر را از سپاه ینی چری عثمانی اقتباس کرد. بردگان و افرادی که مسلمان شده بودند در این گروه خدمت می کردند.

^۴ - محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد ۶. ص ۱۳۳۱.

م. الاواله، صفحه ۴. نصراله فلسفی. زندگی شاه عباس جلد ۳.

^۵ - ه. هاکوپیان. سفرنامه ها. ج ۶، ص ۸۰.

شاه عباس مالیات مناسبی برای ارمنیان مهاجر تعیین کرد و سیاست معتدلی در قبال آنها اجرا می کرد و تلاش می نمود مهاجران را با شرایط جدید انس دهد. داستان های بسیاری در مورد سلوک و رفتار شاه عباس با ارمنیان باقی مانده است. امور مذهبی و اجتماعی مهاجران را رهبر مذهبی کلیسا در جلفای نو اداره می کرد و در آن زمان ۷۴ روستای ارمنی در ۸ منطقه زیر نظر او بودند.

خواجهای ارمنی (خواجه، صاحب، اشرافی) دارای ارج و مقام خاصی در دربار ایران بودند. اغلب آنها با سمت سفیران شاه به کشورهای اروپایی می رفتند (ونیز، روسیه و غیره) حتی بسیار پیش از شاه عباس در زمان اوزون حسن آق قویونلو، در سال ۱۴۶۹ یک هیئت سیاسی به ایتالیا گسیل شد که خواجه میراک بازرگان ثروتمند ارمنی عضو آن بود. اوزون حسن نامه ای به او داده بود تا تسلیم شاهزاده ونیز شود. در این نامه او در خواست کرده بود با کمک نیروی نظامی زمینی خود و نیروهای دریایی ونیز ترکها را به اروپا یا آسیا عقب برانند.^۶

ارمنیان جلفا در دستگاه حکومتی به خدمت گرفته می شدند، چه برای شغل های مشاوره و چه ترجمه و سمت سفارت و فرماندهی سپاه. آنان افراد مطمئن و قابل اعتماد شاه محسوب می شدند. مطالب بسیاری در باره خواجه **فازار** (نظر) و **سفرارز** (سرفراز) و دیگران باقی مانده است.^۷

^۶- و. بایوردیان، نقش ارمنیان در تجارت بین الملل. پایان سده ۱۷ میلادی. ترجمه ادیک

باغداساریان، تهران ۱۳۷۵، ص ۲۰.

^۷- ترهوهانیانس. همانجا. جلد ۱ ص ۵۸.

می دانیم که در سال ۱۶۰۷ یک تاجر ارمنی با نام **شیروش** (Shirosh) از طرف شاه عباس برای انجام مذاکرات دیپلماتیک به ونیز گسیل شد.^۸ سه سال بعد شاه عباس خواجه صفر را در رابطه با جنگ با ترکها به ایتالیا فرستاد.^۹ خواجه ها یا بازرگانان ثروتمند ارمنی دارای نقشی مهم در دنیای سیاسی بودند و یکی از دلایل آن تخت الماس نشانی است که خواجه زاکار ساهرادیان در سال ۱۶۶۰ به آلکسی میخایلوویچ تزار روسیه هدیه کرد. در این تخت گرانبها ۸۹۷ قطعه الماس، ۱۲۹۸ یاقوت، ۱۸۰۳۰ فیروزه کار گذاشته شده بود. این تخت مجلل تاریخی اکنون در تالار موزه نظامی کرملین در مسکو نگهداری می شود.^{۱۰}

^۸ - غوند آلیشان. سیساکان. ص ۴۴۲.

^۹ - همانجا. همچنین مجله تاریخ آکادمی علوم ارمنستان ۱۹۸۳. شماره ۱، ص ۱۰۵ و ۵. کیوردیان، بازماوپ ۱۹۷۵، شماره ۴-۳ ص ۳۷۹-۳۹۶ و سال ۱۹۷۶ شماره ۲-۱ ص ۷۳-۵۳.

^{۱۰} - آ. آبراهامیان. منبع یاد شده. ج ۱، ص ۲۵۸-۲۵۷. و تاریخ جلفای نو، ۵. هوهانیانتس، ج ۱، جلفای نو ۱۹۸۰.

Փղոսկրէ եւ աղամանդազարդ զահր ու Նոր—
 Զուղայի հայ խօջաններ՝ Զաֆարիա Սարհադեանի
 միջոցաւ 1660 թ. ճարեցին Ռուսաց կայսր Ալեքսի
 Միխայելովիչին մեծաքանի արտադրութիւնը առնց
 մահի կասարելու համար:

Ռուս կայսրերը օժեւելաւ, այս զահր վրայ էին
 նստում, Գահը այժմ գտնուում է Քրեմլինի բանգարա-
 նում:

تخت الماس نشان

در باره سلوک و سیاست ملایم و سازشکارانه شاه عباس نسبت به ارمنیان مهاجر نقطه نظرات متفاوتی وجود دارد. برخی چون اسکندر بیک ترکمان (منشی) تاریخنگار درباری شاه عباس، چهره مثبتی از شاه ارائه می دهد و فشار شاه بر ارمنیان برای تغییر مذهب را بعنوان یک «کار نیکو و خیر» توجیه می کند.^{۱۱}

دکتر نصرالله فلسفی سیاست شاه رابه همت والا و عزت و از ویژگی های نیک شخصیت او می داند.^{۱۲}

آرشاک آلبویاجیان شیوه رفتار شاه را فقط از نظر تلاش اوبرای توسعه و پیشرفت کشور ارزیابی می کند و فشارهای مذهبی شاه بر ارمنیان را تنها یک محک و آزمایش می داند که «... با شکست مواجه شد و بزودی ایذا و اذیت و فشارهای مذهبی متوقف گردید».^{۱۳}

شاه عباس گهگاه به منازل ثروتمندان ارمنی جلفا می رفت با آنها غذا می خورد و شراب می نوشید، آنها را در بغل می گرفت و هنگام بازگشت به دربار به شوخی به آنها پیشنهاد تغییر مذهب می داد. نوعی شوخی که حقایقی در بر داشت. لیکن شاه عباس بعنوان یک شخصیت سیاسی و نظامی مدبر و کارآمد نیک می دانست که برای منافع شخصی خود و رونق اقتصادی و پیشرفت مملکت به وجود بازرگانان، پیشه وران، هنرمندان و جمعیت تلاشگر ارمنی نیاز داشت لذا همین منافع باعث شد تعصبات مذهبی خود را کنترل کرده در عمل سیاست ملایمی در پیش گیرد. حتی زمانی که ملایان و رهبران مذهبی از او خواستند ارمنیان و مسیحیان و پیروان دیگر مذاهب را به اسلام وادار کند او پاسخ داد که بعد از نسل فعلی، نسلی خواهد آمد که در شرایط جدید متولد شده و

^{۱۱} - اسکندر بیک ترکمان منشی. تاریخ عالم آرای عباسی، جلد ۲ ص ۹۶۰.

^{۱۲} - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول. تهران ۱۳۶۹. جلد ۲. ص ۷۸۰.

^{۱۳} - آ. آلبویاجیان. تاریخ مهاجرنشینان های ارمنی. ج ۳. قاهره: ۱۹۶۱. ص ۱۸۴.

خود بخود مسلمان می شوند و تمام دارایی پدری آنها نصیب مسلمانان می گردد. بدینوسیله او احساسات متعصبانه زعمای دینی را فرو می نشاند.

با این حال مطالب بسیاری از اجحافات شاه عباس در قبال ارمنیان باقی مانده است از جمله خاچاتور جوغایتسی در سده ۱۸ ظلم و ستمی را که ارمنیان توسط سیاست ضد مسیحی شاه عباس متحمل شده بودند، به تصویر کشیده است.^{۱۴}

پیتر و دلاواله سیاح ایتالیایی شاه عباس را یک مسلمان متعصب دانسته است.^{۱۵} لیکن در جایی دیگر از سفرنامه خود از زندگی آسوده و امن ارمنیان و سلوک مصلحه جویانه شاه عباس سخن می گوید و به پدر و خواهران و برادران توصیه می کند از بغداد به اصفهان نقل مکان کنند زیرا در آنجا امنیت بیشتری وجود دارد.^{۱۶}

هنگامی که خبر رفتار و سلوک نیکوی شاه عباس در قبال مسیحیان به کشورهای غربی رسید، پاپ رم و پادشاهان کاتولیک اروپا و نمایندگان مختلف دینی مسیحی که تلاش می کردند مسیحیت را در مشرق زمین اشاعه دهند، کشیش ها و مبلغانی را بعنوان سفیر به ایران فرستادند. برای نمونه آنتونیو دگوا (۱۶۰۲-۱۶۸۹) بعنوان سفیر فیلیپ سوم پادشاه اسپانیا، در دربار شاه عباس، پیر کریستوفل (Pier Christophle)، پیر نیکلاس روئیجیلا کردلیر (Pere nicolas Ruigiola cordelier) پیتر و دلاواله ایتالیایی (Pietro della valle)، برنارد داسودو (Bernard Dazevedo)، ف. دیگو (F. Diego) و غیره.

شاه عباس با همه آنها با مهر و ملاطفت رفتار می کرد و سعی می کرد آنها را در برابر ترکهای عثمانی متمایل سازد و هر گاه آنها با دید مثبت با او هم رای می شدند

^{۱۴} - خ. جوغایتسی. تاریخ پارسیان. واغارشاباد: ۱۹۰۵. ص ۱۱۲.

^{۱۵} - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول. تهران: ۱۳۶۹. جلد ۲، ص ۹۵۸.

^{۱۶} - دلاواله. سفرنامه. ترجمه شعاع الدین شفا. تهران: ۱۳۷۰. ج ۲، ص ۴۵۱ و ۴۵۴.

شادمان می شد و با مبلغان کاتولیک رفتار بهتری نشان می داد و اگر مخالفت می کردند رفتار خشن تری در پیش می گرفت^{۱۷}.

زاکاریا ساکاوآک شاه عباس را شخصی مدیر و مدبر، موفق و سخنور و نابغه، زیرک و سیاستمدار و نترس می داند^{۱۸}.

ترهوانیانتس نوشته است: «شاه عباس دور اندیش نیک می دانست که افراد با توسل به زور راضی به انجام هیچ کاری نمی شوند. لذا وقتی که ارمنیان را به ایران رسانید با آنها با ملاطفت رفتار نمود، به آنها آزادی مذهبی و امتیاز شهروند آزاد داد»^{۱۹}.

آراکل داوریتسی یاد نموده است که شاه عباس با بزرگان قوم ارمن با نیکی و ملاطفت و صمیمیت رفتار می کرد و از زیردستان خود نیز می خواست چنین رفتار کنند. او از مسیحیان مالیات کمتری می گرفت. اگر اختلافی میان مسیحیان و مسلمانان روی می داد جانب مسیحیان را می گرفت تا باعث آزرده گی مهاجران مهمان نشود. او چند روستای مسلمان نشین را تخلیه کرد و خانه آنها را به مهاجران جدید سپرد. او دستور داد در جلفای نو و روستاها کلیساهای بزرگ و مرتفع بسازند و در روزهای جشن مانند روز رستاخیز و عروج مسیح و دیگر جشن ها به کلیساهای می رفت و با مسیحیان شادمانی می کرد. مسیحیان همه مراسم مذهبی خود را آزادانه انجام می دادند و ناقوس کلیساهای را به صدا در می آوردند^{۲۰}.

با این حال رفتار پرملاطفت شاه عباس در قبال ارمنیان بی ریا و خالصانه نبود، داده هایی وجود دارد که بر تعصب مذهبی و سیاست مذهبی مزورانه او دلالت دارند.

^{۱۷} - زاکاریا سارکاوآک کاناگرتسی. تاریخ. ج ۱. فصل ۱۰.

^{۱۸} - همانجا.

^{۱۹} - ه. ترهوانیانتس. منبع یاد شده. ج ۱، ص ۵۴-۵۲.

^{۲۰} - آ. داوریتسی. ص ۶۲-۶۱.

آراکل داوربژتسی توام با ذکر کلیه محاسن شاه عباس در باره مظالم و مصائبی که او برای مهاجران ارمنی باعث شده بود، یادآور می شود. از جمله وقتی که خبر تهیدستی اهالی جلفای نو به شاه می رسد او بزرگان قوم را پیش خود فرا می خواند و به آنها می گوید که حاضر است از خزانه دولت پول به آنها بدهد و آنها باید در مدت سه سال اصل بدهی را بدون بهره به او باز پرداخت کنند و اگر چنین شود و پول به موقع پرداخت شود آنها قبض دریافت می کنند. اما اگر آنها نتوانند تعهد خود را انجام دهند، باید یا تغییر مذهب دهند و مسلمان شوند و یا فرزندان پسر یا دختر خود را به نوکری پادشاه در آورند.^{۲۱}

داوربژتسی نمونه های دیگری نیز از این دست ذکر کرده است. از جمله ارسال ملاهایی به روستاهای ارمنی برای تعلیم قرآن و تشویق آنها به تغییر مذهب.^{۲۲}

شاه عباس برخلاف پدرش شاه تهماسب که همه معتقدان غیر مسلمان را بی ایمان و بی خدا می دانست، ظاهراً سیاست ملامت و سازش با مسیحیان را در پیش گرفت و حتی دستور داد در جلفای نو کلیسای جامع (وانک) بسازند. با این حال او همواره سعی می کرد ارمنیان را از دولت های اروپایی بویژه از تاثیر کلیسای کاتولیک رم دور نگه دارد و در صورت انتخاب همواره مسیحیان محلی را بر مسیحیان اروپایی ترجیح می داد و از کلیسای ارمنی در مقابل کلیسای کاتولیک حمایت می نمود.^{۲۳}

^{۲۱} - آ. داوربژتسی. ص ۱۲۵-۱۲۴.

^{۲۲} - همانجا. فصل ۱۴. ص ۱۳۷-۱۳۵ و ۱۳۹.

^{۲۳} - ه. پازریان. فرامین فارسی. ایروان: ۱۹۵۶. جلد ۱، ص ۷۲-۶۹. ل. دانغیان. سیاست شاه عباس، مجموعه آثار کشورهای خاورمیانه. جلد ۴، ص ۶۹.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۶۸ زمستان ۱۳۹۵

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی

اسکان جامعه ارمنی در ایران

ارمنی

تاثیر ارمنی در رشت و انزلی

انگلیسی

حکومت ترور و وحشت - کشتار ارمنیان در خارپوت

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

APAGA

Quarterly

آباگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

Փղոսկէ եւ աղամանկազարդ զանր ու Նոր –
Ջուղայի հայ խօջաններ՝ Ջաֆարիա Սարհադեանի
միջոցաւ 1660 թ. նւիրեցին Ռուսաց կայսր Ալէքսի
Միխայլովիչին մնամանի արտադրութիւնը առ սնց
մահտի կառարելու համար։
Ռուս կայսրերը օժնելիս՝ այս զանր վրայ էին
նստում։ Դանր այժմ պահում է Քրեմլինի բանգարա-
նում։

ISSN 1682-5438

شماره ۶۸ زمستان (اسفند) ۱۳۹۵

No. 68, March 2017